

Святійший Синод

Термін «Синод», як вищий орган колегіального церковного управління, має грецьке походження (від слова «Synodos») і наближено до змісту означає «зібрання», «збори». Структурно слово «Synodos» складається з його частин – «Syn», що означає «разом» або «спільно», та «hodos», що перекладається як «шлях» або «дорога». Таким чином «Синод» у грецькій мові буквально означає «спільний шлях» або «зібрання тих, хто прямує».

Започаткування історії Синоду християнської церкви сягає своїм корінням 1 століття, коли були зафіксовані перші зібрання, організовані очільниками християнських громад. Першим відомим Синодом став форум у Римі представників єпархіального духовенства (бл. 387 р.). Потому зібрання єпископів стали називати соборами. Історично склалися різновиди синодів: загальноцерковні й єпархіальні/регіональні (за статусом та масштабами), регулярні й надзвичайні (за періодичністю та обставинами). Статус синодів, зокрема, в католицьких церквах – це лише одна з дорадчих структур в апараті Римського папи. В автокефальних православних церквах С. є постійним колегіальним органом при патріархові, що здійснює управлінські функції в період між помісними соборами. На чолі Синоду стоїть патріарх.

Особливістю С. Російської православної церкви (РПЦ) було перетворення його в державну інституцію й повне підпорядкування імператору. Сам інститут патріаршества, після смерті Адріана в 1700 р., було скасовано, а модель синодального правління на чолі зі світською особою (обер-прокурором) набула характеру цезарепапізму. Синодальна епоха РПЦ тривала 196 років (1721—1917 рр.) і збіглася в часі з датами існування Російської імперії нової доби. Закономірність одержавлення РПЦ пов'язана, по-перше, з розколом та ослабленням самої церкви після реформ Нікона 1650-60 - х рр.; по-друге, з

внутрішньою дезорганізацією РПЦ після насильницького приєднання до Московського патріархату Київської митрополії (1686 р.) з її принципово іншою моделлю, побудованою на засадах відкритості й соборноправ'я; по-третє, з твердим курсом Петра I (1682-1725) на творення абсолютистської держави-імперії за принципом єдиної владної управлінської вертикалі й нетерпимості до будь-яких автономних інституцій. Несприйняття з боку РПЦ самого спрямування петровських реформ стало вирішальним мотивом підпорядкування церкви державній синодальній колегії.

Появу Святійшого урядувального Синоду РПЦ пов'язують із «Духовним регламентом» (25 січня 1721 р.), укладеним за участю відомого українського вченого, громадського і церковного діяча, ректора Києво-Могилянської академії Феофана Прокоповича (1681-1736). За задумом, то був колегіальний орган чорного і білого духовенства. С. тлумачився в документі як «соборний уряд церкви». За своїми повноваженнями він мав фактично значення, рівне Сенату у справах державних.

Функції С. змінювались за своїм обсягом. Так, упродовж 18 ст. С. займався головню справами канонічного характеру, духовної цензури і суду, питаннями шлюбу й сімейного права. На етапі своєї інституційної зрілості, зокрема у другій пол. 19 ст., коло повноважень С. стало надмірно широким. Внаслідок цілковитої ліквідації традиції виборності, яку було втрачено разом з її носієм – Київською митрополією, С. взяв на себе призначення духовних осіб на церковні посади. Це стосувалося передусім кандидатів на вищі керівні пости, а саме: архієреїв, протопресвітерів військового духовенства, членів синодальних контор, а також призначав ректорів та інспекторів духовних академій і семінарій, настоятелів монастирів. Йшлося також про викладачів духовних навчальних закладів, доглядачів церковно-парафіяльних шкіл, секретарів та членів духовних консисторій, членів закордонних духовних місій. Крім того, С. став вищою судовою установою церкви і єдиною судовою інстанцією у випадках

обвинувачення архієреїв та членів синодальних контор. С. розглядав численні скарги, суперечки у церковних справах, у т.ч. тих, що стосувалися політичної неблагонадійності духовних осіб. С. були передані в управління духовні справи усіх інших віросповідань на просторі імперії: католицького, протестантського, юдейського та ін. С. відкривав та закривав їх церкви й монастирі, затверджував пастирів та ксьондзів. Крім того, він представляв РПЦ перед урядами закордонних церков та інославних віросповідних інституцій.

Фактичне *керівництво Синодом здійснював обер-прокурор* – світський чиновник, посада якого була встановлена у травні 1722 р. Обер-прокурора вважали особливим чиновником на правах міністра. Йому підпорядковувалися усі установи С. – від канцелярії до типографії. Він зосередив у своїх руках усю владу над церковною аристократією С. Весь лад церкви став перетворюватись на міністерство духовних справ. За оцінкою богослова В. Розанова, «прокуратура глибоко, до повної нерухомості, скувала цю чернечу ієрархію і мала характер лікаря-наглядача біля ... божевільного хворого з нападами буйства». Сам обер-прокурор виконує при цьому роль «папи зі шпагою», що утверджує візантійський устрій церкви. Петро I назвав обер-прокурора «оком государевим» і «стряпчим у справах державних». Під час засідань Присутствія обер-прокурор розташовувався за окремим столом і спостерігав «за законністю» прийнятих С. рішень. Він мав право вето і на рівні з міністрами користувався правом всепідданнійшої доповіді імператору.

Упродовж усієї історії російської синодальної церкви *обер-прокурорську посаду обіймали 33 особи. Першим її зайняв українець за походженням Стефан Яворський (1658-1722)*. Тоді ця посада називалась «президент Синоду» (1721-1722 рр.). Майбутній очільник С. отримав ґрунтовну освіту. 11 років він навчався в Києво-Могилянській академії. Пізніше вивчав філософію у Львові та Любліні. Потому працював професором у Києво-Могилянській академії. С. Яворський автор антипротестантського трактату «Камінь віри». Він був переконаним

прихильником розмежування між світською і духовною владою, обстоював автономію церкви.

Ключовою інституцією Св. С. було Присутствіє. Архієреї призначалися іменними указами імператора за представленням обер-прокурора, і на першому ж засіданні складали присягу. В останній чверті 19 ст. була відновлена традиція імператорської аудієнції для викликаних в С. архієреїв. Кількість членів Присутствія не перевищувала 7-8 осіб. Постійними членами С. були митрополити Петербурзький, Київський, Московський та архієпископ екзарх Грузії. Статус митрополита Київського та Галицького в якості другого за рангом члена С. був своєрідною даниною Києву – «колисці східнослов'янського християнства». Довічно статус члена С., за традицією, надавався одному-двом єпископам, за вибором обер-прокурора, представникам придворного і військового духовенства. Крім того, це звання надавалось за особливі заслуги «перед церквою». Так, митрополит Йосип Семашко отримав його за участь у насильницькій акції «возз'єднання» українських греко-католиків (уніатів) з російською церквою. Статус членів С. міг надаватися архієреям, які пішли «на спокій». Щорічно в середньому змінювалися два-три члени С.

Посада першоприсутнього члена С. традиційно належала очільнику столичної єпархії митрополиту Новгородському, Санкт-Петербурзькому і Фінляндському, який оголошував рішення синодального Присутствія та головував у комітетах. З ним погоджували призначення архієреїв. На зламі 19-20 ст. дедалі більше став помітним процес обмищення Присутствія. Наслідуючи спосіб життя імператорського двору, церковна аристократія піддавалась звабі повсякденного комфорту. Так, петербурзький митрополит, мав блискучий парадний виїзд: «два лакеї на зап'ятках, четвірка цугом з форейторм на уносі», свій «малий двір» з урочистим етикетом. Архієреї «не цуралися дамського оточення» та «пристрасті до Бахуса».

Значним був бюджет синодальних архієреїв. Якщо найбагатші парафії в Україні на поч. 20 ст. обходилися прибутком у 3500-3700 руб., то доходи митрополита Київського Флавіана сягали 52000 руб., а митрополита Московського – 35 000 руб. Разом з тим, свобода комунікацій синодального духовенства була обмежена. Єпископи не мали права проводити зустрічі у широкому складі поза межами С.

Стабільною залишалась *процедура роботи С.* Після обговорення справ старійшина С. виголошував рішення. Заслуховування членів Присутствія відбувалося у порядку старшинства. Журнали й протоколи розсилалися для підпису додому. Рішення ухвалювалися консенсусом. Важливою управлінською інституцією С. була Канцелярія. Для заслуховування відбирали 5-7 справ та десятки з тих, які не вимагали обговорення. Після обер-прокурорського виправлення проекти з візою: «Читав» знову надсилали членам Присутствія. Підписані ними рішення надходили до обер-прокурора для візи: «Виконати». Існувала ще й друга – обер-прокурорська канцелярія, що вимагала від чиновників готувати рішення для обох інституцій. Відтак, затримки розгляду справ могли тривати роками. Крім канцелярії до складу синодальних установ входили синодальні контори, господарське управління, духовно-навчальний комітет (з 1867 р.), духовна училищна рада (з 1884 р.), петербурзька та московська синодальні типографії.

До розгортання революційних подій у Росії на поч. 20 ст. існуюча *синодальна система фактично не піддавалась ревізії з боку ієрархів С.* Замовчувалось, зокрема, рішення четвертого Вселенського (Халкідонського) собору (451 р.) про те, що сама лише церква може надавати імператорській постанові силу канону. Проте замість дискусії щодо повернення патріаршества, спостерігалась обережна спроба окремих ієрархів концептуально удосконалити чинну синодальну модель управління церквою. Одним із перших таку спробу здійснив митрополит Московський Філарет, в миру Василій Дроздов (1782-1867).

Виходець із духовної родини, він у 30 років став ректором Петербурзької духовної академії. Брав участь у вінчанні на царство імператора Миколая I (1826 р.). Відомий діяч церкви богослов він отримав почесне право «передносіння хреста у священнослужінні», носіння хреста на митрі і двох панагій – традиції, запозиченої з обрядового арсеналу української церкви. Митрополит Філарет не поділяв ідею Олександра I про «універсальне християнство» й обстоював потребу в розробці «православного богослов'я», яке нічим не суперечило імперській великоцерковній ідеології. *В якості постійного члена С. він обґрунтовував ідею «союзу між вівтарем та престолом», в якому церква зберігала б вплив на державні справи, а держава б підтримувала церкву. Очевидно, в цій ідеологічній конструкції й було завуальовано представлено прагнення відновити суб'єктність церкви.*

Вірогідно ідеєю пом'якшення адміністративної природи синодальної системи керувався й *обер-прокурор Синоду Дмитро Толстой (1823-1889)*. Медаліст Царсько-сільського ліцею; співробітник департаменту Духовних справ іноземних віросповідань; обер-прокурор С. (у віці 32 р.), а пізніше – міністр народної освіти й президент російської академії наук; автор твору «Католицизм у Росії» – Д. Толстой безумовно розумів вади синодальної системи. Характер здійснюваних ним реформ церкви визначався епохою ліберальних перетворень Олександра II, а їх зміст полягав фактично у фрагментарному відновленні окремих атрибутів соборноправ'я, властивих колишній Київській митрополії. Йдеться, зокрема, про спроби Д. Толстого зруйнувати соціальну замкненість православної церкви, відновити виборність пастирів, очільників духовних навчальних закладів, а також розширити єпархіальне самоуправління, запровадивши єпархіальні з'їзди духовенства і т. ін. Непослідовність цих реформ спонукала церкву еволюціонувати у напрямку до *гібридної синодальної системи*. Пов'язана з цим суперечливість та несталість зазначеної моделі ставила церкву перед дилемою: відродити патріаршество й завершити реформи або

дискредитувати новоутворені демократичні інститути, які були позбавлені подальшої перспективи росту, перебуваючи у прокрустовому ложі С.

Питання остаточного вибору між ліберальною та консервативною перспективою еволюції православної церкви випало, зокрема, *Костянтину Побєдоносцеву (1827-1907) – обер-прокурору Св. С. у 1880-1905 рр.* Випускник імператорського училища правознавства, професор Московського університету, він володів п'ятьма іноземними мовами. Мав талант публіциста. Відома, зокрема, його збірка статей з широкої суспільно-політично, релігійної та педагогічної тематики. Приятелював з Ф. Достоевським – вірогідно однодумцем, автором реакційної теорії «руський народ – народ-богоносець» й імперської месіанської доктрини: «Росія може задовольнитися лише вселенським щастям. На менше вона не погодиться». К. П. захоплювався мрією про всеслов'янську єдність. У 1888 р. від імені імператора він відкривав у Києві пам'ятник Богдану Хмельницькому. Його вважали «сірим кардиналом» Олександра III. К. П. залишався послідовним противником реформування церковного управління. З мотивацією неготовності духовенства до нововведень було припинено практику виборності благочинних і благочинницьких рад, ректорів духовних навчальних закладів. З початку 1880-х рр., особливо після вбивства імператора Олександра II, ним була посилена цензура церковної преси, зокрема «Єпархіальних відомостей». З бібліотек вилучалась література ліберального спрямування, у т.ч. твори Е. Золя, Ж.-Ж. Руссо.

Основною функцією зовні демократичних єпархіальних з'їздів було визначено посилення ролі духовенства в системі початкової народної освіти, захист православних віруючих від інославного прозелітизму. Посилювались позиції церкви в армії – з 1890 р. управління всіма церквами й духовенством воєнного та морського відомств доручались затвердженому Синодом протопресвітеру армії та флоту.

Загалом за прокуратури К. П. Синод повертався до охоронительної ідеології, що поглиблювала розкол, особливо між церквою та інтелігенцією, й не сприяло подоланню станової замкнутості духовенства та залученості його до суспільного життя. Таким чином, всупереч християнським канонам, російська модель синодального церковного управління розбудовувалась як частина системи державного управління. Вона призвела до втрати церквою своєї суб'єктності й авторитету не тільки в Російській імперії, але і в цілому православному світі. Відтак, падіння синодальної системи під впливом революційних подій 1917 р. було історично закономірним.

Літ.: Алексеева С. И. Святейший Синод в системе высших и центральных государственных учреждений пореформенной России. СПб., 2003; Барсов Т. В. Святейший Синод в его прошлом. СПб., 1896; Блажейовський Д. Історія Київської церкви (861 – 1996). Львів, 1996; Бубнюк В. Синодальна доба в історії православної церкви. Режим доступу: <http://www.apologet.kiev.ua/biblioteka/25-synodalna-doba/310-----xix-.html>; Горчаков М. Синод. Энциклопедический словарь. Под ред. К. Арсеньева Ф. Петрушевского. СПб., 1900. Т. 30. Кн. 59; Дорошенко Д. Православна церква в минулому і сучасному житті українського народу. Берлін, 1940; Зеньковский В. Россия и православие. Киев: Издание журнала «Христианская мысль», 1916; Історія релігій в Україні: у 10-ти т. Ред. А. Колодний. Т. 3. Православ'я в Україні. Київ, 1999; Надтока Г., Горпинченко І. Православна церква в Україні другої половини ХІХ ст. Історіографія. Київ, 2018; Победоносцев К. Pro et contra... // Церковь и государство. СПб., 1996; Саган О. Вселенське православ'я: суть, історія, сучасний стан. К. 2004; Синод // Велика українська енциклопедія. URL: <https://vue.gov.ua/Синод> (дата звернення: 21.08.2025); Prawoslawie. Red.: I. Drabina. Krakow. Univ. Jagiелonski, 1996.